

Elektron Kitabxana Texnologiyaları Problemləri

Afət Məmmədova

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana, Bakı, Azərbaycan
afet_memmedova_2015@mail.ru

Xülasə — Məqalədə əsas məqsəd e-kitabxana, e-məlumat bazaları, komplektləşdirmə, multimedia məhsulları və müəllif hüquqları problemlərinin həllinin müəyyən olunmasını təqdim etməkdir.

Açar sözlər — elektron kitabxana, müəllif hüquqları, multimedia, komplektləşdirmə, elektron informasiya

I. GİRİŞ

Elektron kitabxana texnologiyaları problemlərinin məqsədi, elektron kitabxanalarda, elektron məlumat bazasında qarşılaşılan müəllif hüquqları problemlərini müəyyən etmək və bu problemlərin həlli istiqamətində təklifləri təqdim etməkdir.

Elmi-mədəni informasiyanın operativ mübadiləsi elmi-texniki tərəqqiyə xidmət edir və yeni elmi nailiyyətlərin əldə olunmasında, elmi nəticələrin istehsalata, iqtisadiyyata və sosial həyata tətbiqi üçün mühüm rol oynayır. Elmi-mədəni informasiyanın yayılma və qorunma vasitələri cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun təkamül yolu keçmişdir.

Məlum olduğu kimi kitabxana fondlarının ənənəvi komplektləşdirilməsində ədəbiyyatın alınması əvvəlcədən planlaşdırılır. Bu halda komplektləşdirmə mənbələri kitabxana kollektoru, əlaqədar kitab mağazaları, dövrü nəşrlərin əlaqədar abunə agentliyi və əvvəlcədən məlum olmayan ayrı-ayrı şəxslərin və təşkilatların kitabxanalara verdikləri kitab hədiyyələridir.

II. ELEKTRON NƏŞRLƏRİN KOMPLEKTLƏŞDİRİLMƏSİ

Elektron nəşrlərin, sənədlərin və digər bu kimi elektron resursların kitabxanalarda komplektləşdirilməsi mənbələri və üsulları fərqlidir. Elektron sənədlərin və başqa resursların kitabxana fondlarında toplanması üçün ilk növbədə kitabxananın internetlə geniş əlaqələndirilmiş e-kitabxanası və ya heç olmasa müasir tələblərə cavab verən lokal kompüter şəbəkəsi olmalıdır. Lokal kompüter şəbəkəsi olan kitabxana disklərdə yazılan kitablar, jurnallar və profilə uyğun olan məlumat bazaları ilə komplektləşdirilə bilər. Digər tərəfdən elektron formata keçmə yolu komplektləşdirilmənin daxili mənbəyi hesab edilir. Elektron informasiyaların komplektləşdirmə mənbələrinin seçilməsində peşəkar kitabxanачının aparıcı rolunu əvəz edən başqa bir vasitə yoxdur.

E-informasiya resursları 3 tərkib hissədən ibarətdir:

- Hər kəs üçün açıq olan şəbəkə resursları (ödənişsiz);
- Kağız sənədlərdə olduğu kimi portativ informasiya daşıyıcısı olan kitab, jurnal və digər növ sənədləri komplektləşdirmək;

- Elektron informasiyaların komplektləşdirilməsində önəmli əhəmiyyət daşıyan ödənişli şəbəkələrin resursları.

İnternetdən istifadə etmək üçün elektron informasiyaların serverə köçürməsi zamanı resurs sahiblərindən icazə almaq lazımdır. Kitabxana hər hansı bir web-sənədi və yaxud da bibliografik məlumat bazasını öz elektron fonduna daxil etmək istəyirsə, sənəd sahibindən təqribi razılıq almalı, yəni onun saytında qeydiyyatdan keçməlidir.

Xarici ölkələrdə portativ üsuldan XX əsrin 80-ci illərindən tətbiq olunmasına baxmayaraq bizdə bu sahədə işlər zəifdir. Kitabxanada çap versiyası əsasında elektron kitabları hazırlamaq üçün çoxlu texniki avadanlıq tələb edilir, bu da mürəkkəb prosesdir və nisbətən daha baha başa gəlir.

Ödənişli şəbəkə resurslarına aktual və keyfiyyətli sənədlər mühafizə olunur. Onların çox hissəsinin çap versiyası olur. Burada lisenziyalaşdırma üsulundan istifadə edilir. Lisenziya müqaviləsi informasiya üsulu da təchizatçısı ilə onun tələbatçısının əlaqələndirilməsidir. Lisenziyanın hüquqi əsası müəlliflik hüququ haqqında qanundur. Azərbaycan Respublikasında da bu istiqamətdə “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” qanun qəbul edilmişdir [1]. Elektron informasiyanın lisenziyasının əsas xüsusiyyəti odur ki, o sahiblik hüququ deyil, yalnız istifadə hüququ verir. Lisenziya ilə elektron informasiyanın istifadəsinə müxtəlif şərtlər və məhdudiyətlər qoyulur.

III. ELEKTRON KİTABXANA

Elektron kitabxana anlayışı miqyasına, informasiya məzmununa, funksional model və məqsədinə görə geniş əhatə dairəsinə malik olub, rəqəmli informasiya ehtiyatlarının idarəetmə sistemini xarakterizə edir. Elektron kitabxanalar elektron nəşrlər və digər formatlarda olan materialların retrospektiv rəqəmsallaşdırılması nəticəsində yaranan rəqəmli məlumatlar bazası əsasında yaradılır [2]. Elektron kitabxananın yaradılması rəqəmli informasiyanın sistemli və etibarlı mühafizəsi ilə yanaşı, toplanmış informasiya ehtiyatı əsasında coğrafi uzaqlıqdan asılı olmayaraq “real vaxt” rejimində elektron xidməti təmin edir.

1990-cı ildən başlayaraq Web texnologiyasının inkişafı elmi-mədəni informasiyanın yayılmasında “inqilabi çevriliş” yaratdı. Web texnologiya rəqəmsal elmi-mədəni informasiya ehtiyatlarının İnternet vasitəsilə operativ mübadiləsini təmin etdi. Yeni xidmət növləri - elektron kitabxanalar, sənəd kolleksiyaları və arxivləri, məlumat bazaları və bankları meydana gəldi. Bu xidmət növləri informasiya cəmiyyətinin baza prinsiplərinə: informasiyanın əmtəəyə çevrilməsi, informasiya bazarının formalaşması, cəmiyyət üzvlərinin peşə

və təhsil hazırlığının yüksəlməsinə, qlobal informasiya mühitinin yaranmasına xidmət edir. Onlar, sutkanın iyirmi dörd saati müddətində fəaliyyət göstərir və uzaq məsafədən dünyanın istənilən nöqtəsində yerləşən qeyri-məhdud sayda oxuculara eyni zamanda xidmət edir. Qeyd olunan xidmətlərin təşkili və fəaliyyəti üçün elmi-mədəni informasiya ehtiyatı və xüsusi proqram təminatı vacibdir [3, s.55]

Elektron kitabxana sadəcə internet vasitəsilə əldə olunan elektronlaşmış kolleksiyadır. Eyni zamanda e-kitabxana bir xidmət növü, mətn, cədvəl, səs və video kimi müxtəlif məlumat qaynağıdır. E-kitabxana yalnız mətn formatlı məlumatdan ibarət deyildir.

Yeni informasiya texnologiyalarına keçid nəinki Azərbaycan kitabxanaları, həm də dünya kitabxanaları üçün xarakterik olan bir sıra mürəkkəb problemlərin həllini qarşıya qoyur.

Elektron kitabxanalardan istifadənin mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

Üstün cəhətləri:

- məlumatın sürətli verilməsi;
- məkan və zamana qənaət;
- yeni və yenilənmiş məlumatların əldə olunması;
- PDF kimi müxtəlif formatlı nüsxələrin fotosurətlərinin yaxşı olması;
- orijinal sənəd və faylların qorunması və təhlükəsizliyi.

Mənfi cəhətləri:

- maliyyə problemləri;
- müxtəlif proqramlara olan tələbat;
- elektron vasitələrin çatışmazlığı;
- lisenziya məhdudyyətlər və ödənişləri;
- normativ-hüquqi təminat problemləri;
- proqram və texniki təminat problemləri;
- dil təminatı problemləri;
- ixtisaslı kadr problemləri.

IV. MÜƏLLİF HÜQUQLARI

Rəqəmsal kitabxanalar istifadəçilər üçün müəllif haqqı qanunlarında nəzərdə tutulan ədalətli istifadənin tətbiq olunması səbəbilə güclənmişdir.

Rəqəmsal kitabxanalarda problemin əsas səbəbi multimedia məhsullarını əqli mülkiyyət istifadəçilərinin xidmətinə təqdim edilməsidir.

Məlumat bazalarıyla əlaqədar müəllif hüquqları probleminə də toxunulmalıdır. Məlumat bazası, sistemə və ya metodik bir biçimdə düzənlənmiş elektron ya da başqa yollarla çata bilən əsərlərdən, məlumatlardan ya da başqa materiallardan meydana gələn bir kolleksiya olaraq təyin olunur [4].

Yale M. Braunstein məlumat altlıqlarını asan giriş üçün təşkil edilmiş qeydlərdən ibarət olan kolleksiyalar ya da yığımlar kimi adlandırarkən [5] Nasiri də məlumat bazalarının lüğət və ensiklopediyalar kimi nəşr növləri kateqoriyası altında

müəllif hüquqlarının qorunmasının bir olduğunu ifadə etməkdədir [6].

Müəlliflik hüququnun mühafizəsi üçün məzmunun seçimi, təşkil, ya da məlumat bazalarının xüsusi olması lazımdır. Bununla birlikdə məlumat bazalarının istehsalı əhəmiyyətli bir investisiya tələbi ilə ortaya çıxmaqdadır.

Avropa Birliyinin direktivində verilənlər bazasına istiqamətli olaraq müəllif hüququnun yanında bu investisiyanın qorunması ilə əlaqədar olaraq xüsusi bir haqq da (A.M.: sui generis – özünəməxsus) tanınmışdır [7].

Elektron Müəlliflik Haqqı İdarə Sistemlərinin istifadəsi və nəşriyyat sənayesində çalışanların çoxu tərəfindən arzu edilsə də, bəzi istifadəçilər tərəfindən arzu edilməyə bilər [8]. Çünki istifadəçilər şifrə daxiletmə vasitəsilə bu sistemin rəqəmsal məlumatlarından yararlanma imkanı əldə edirlər. Ayrıca istifadəçilər üçün bu sistemlərin arzuolunmaz olmasının bir səbəbi də Elektron Müəlliflik Haqqı İdarə Sistemləri vasitəsilə müəlliflik haqqı qanunlarında iştirak edən ədalətli mövqə tutaraq araşdırma ya da əsərin məqbul nisbətəki surətini çıxarma haqqlarına hədd qoyulmuşdur [9].

NƏTİCƏ

Kitabxana fondunun formalaşdırılmasının əsas əlamətlərini, xüsusiyyətlərini ümumiləşdirən, kitabxana fondu anlayışı, bilavasitə kitabxana-informasiya kütləsinin formalaşması nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, olduqca mürəkkəb bir proses olan kitab fondunun formalaşdırılmasının elmi əsaslarını, kitabxana fondunun bütövlüyü, tamlığı prinsiplərini və perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Kitabxanaların komplektləşdirilməsi zamanı istifadə edilən müxtəlif forma və üsullar oxucuların tələbatının ödənilməsi prinsipinə xidmət etməlidir. Məhz bu prinsiplər kitabxana işində baş verən təzahürlərin vəhdətini təmin edir.

XX əsrin sonlarında kitabxanaların həyatında ən böyük dəyişikliklər elektron kataloq və elektron kitabxanaların yaranması oldu. Yeni kitabxana-informasiya mühiti kompüter texnologiyalarının və telerabitə vasitələrinin geniş istifadəsi bazasında korporativ, milli və qlobal kitabxana-informasiya sistemləri şəbəkəsinin yaradılması ilə müəyyənləşir. Şəbəkənin əsas seqmentləri elektron kitabxana kataloqları, elektron informasiya resursları bazasında formalaşdırılan elektron kitabxanalar, online rejimində sənəd - informasiya mübadiləsi və yaxın gələcəkdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan intellektual elektron kitabxanalarıdır. [10, s.98]

Elektron kitabxanalarda istifadəçilərə təqdim edilən məlumat qaynaqları arasında ən çox problem təşkil edən məhsullar multimedia məhsullarıdır. Çünki multimedia məhsulları video, mətn, şəkil, fotosəkil kimi ayrı-ayrı müəllif hüquqlarına sahib fərqli ünsiyyət formalarının tək bir məhsul içində birləşdirilməsindən meydana gəlməkdədir. Bu səbəbdən də multimedia məhsullarının içində iştirak edən müxtəlif fikri məhsullara aid haqq sahiblərinin təsvir ya da təsbitinin çətin olmasının yanında bu məhsulların istifadəçilərə elektron formatda təqdim edilməsi belə əsərlərin asanca surətinin çıxarılmasına da səbəb verməkdədir. Buna görə elektron məlumat təminatçıları multimedia növündə məhsullarını satışa çıxardıqda qanuni bir arac olaraq xarakterizə edilən lisenziya anlaşmalarıyla deyil, Elektron Müəlliflik Hüququ İdarə Sistemləri ilə qoruyaraq istifadə etməyə icazə verirlər.

ƏDƏBİYYAT

“Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda da kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətinə uyğun olaraq kitabxana-informasiya sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi və istifadəsi nəticəsində müasir kitabxana-informasiya infrastrukturunun yaradılması, istifadəçilərə göstərilən kitabxana-informasiya xidmətinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması, əhəlinin intellektual potensialının və bilik səviyyəsinin inkişafı, elektron informasiya fondlarının formalaşdırılması və virtual kitabxanaların inkişaf etdirilməsi, elektron kataloq və elektron kitabxanaların yaradılması işinin təmin edilməsi, onların müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur [11, s. 2464- 2479.]

Qarşıya qoyulan əsas məqsəd kitabxanaların fəaliyyətində yeni iş üsullarının tətbiq olunması, istifadəçilərə müasir tələblərə uyğun kitabxana-informasiya xidmətinin göstərilməsi üçün yeni təkliflərin hazırlanması, kitablarla yanaşı qəzet və jurnalların rəqəmsallaşdırılması sahəsində mövcud problemlərin həll edilməsi məqsədilə müasir texniki avadanlıqlarla kitabxanaların təchizatı, internet vasitəsilə kitabxanalarla operativ əlaqənin yaradılması kimi problemlərin həll edilməsidir.

- [1] http://sdf.gov.az/senedler/law_copyright.pdf
- [2] N.N. İsmayılova. Əcnəbi müəlliflər elektron kitabxanalar haqqında, Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri və praktik jurnal. Bakı: BUN, 2010. № 1. 128 s
- [3] A.İ. Qurbanov. Eprints əsasında elektron kitabxanaların yaradılması, Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2011, №1 (4), s.55
- [4] Grahan Cornish, Copyright: Interpreting The Law for Libraries Archives and Information Services, London, Library Association Publishing, 1999, p.123
- [5] Yale M.Braunstein, “Economic İmpakt of Database Protection in Developing Countries and Countries in Trasition”, “World Entellectual Property Organization, Standing Committe on Copyright and Related Rights”, Genova, May 13 to 17, 2002
- [6] William Nasri, “Copyright”, ALA World Encylopepia of Library and Information Services, 2. ed, Chicago, ALA, 1986, p.228
- [7] www.wipo.org/eng/diplconf/6dc_sta.htm, 21 aprel 2003
- [8] Nick Joint – Derek Law. “The Electronic Library: A.Review; Library Review, 2000, Vol. İL, №9, p.428”
- [9] www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/az/az003az.pdf
- [10] E.E.Məmmədov “Azərbaycan kitabxanalarında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin bəzi məsələləri,” Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2011, №1 (4), s.98.
- [11] Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu, 2008. 31 oktyabr, № 10 (136). s. 2464- 2479.
- [12] Charles Oppenheim – Daniel Smithson, “What is the Hybrid Library, Journal of Information Science, 1999, Vol. XXV, №2, p.97.